

ДЕЯКІ СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РЕКОНСТРУКЦІЯХ СОЦІАЛЬНОГО УСТРОЮ СУСПІЛЬСТВ ДОБИ БРОНЗИ У СТЕПОВІЙ СМУЗІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні дослідження, присвячені проблемам реконструкції соціального устрою суспільств, що існували на степовій території України у бронзовому віці. Увага зосереджена на працях останніх десятиліть. Розглядаються основні напрями у реконструктивній роботі.

Необхідність реконструкцій соціального устрою давніх суспільств за археологічними джерелами була сформульована у радянській науці на хвилі переходу до марксистської ідеології. Соціальний аспект досліджень у ті часи був визнаний завданням першочергової важливості [1]. Незважаючи на зміну політичної обстановки, соціальні дослідження залишаються одним з продуктивних напрямів розвитку археологічної науки.

Будь-які історичні реконструкції виявляються найскладнішими, коли йдеться про народи, щодо яких не залишилося жодних писемних джерел; це дає можливість археологам сподіватися тільки на власні сили та методики. Яскравим прикладом такого виду дослідження є вивчення соціальної структури скотарських суспільств доби бронзи. Соціальні реконструкції на матеріалах доби бронзи мають давні традиції, проте в останні десятиліття у цій сфері спостерігаються серйозні зрушення, з'являються нові методики, розширюється теоретична база. Вирішення завдання реконструкції соціального устрою степового населення доби бронзи має певні особливості, які з одного боку ускладнюють його, а з іншого - визначають його специфіку - це в першу чергу переважання поховальних пам'яток над поселенськими. Реконструкції соціального устрою на даний момент налічують серію відпрацьованих прийомів, які дають змогу отримати важливі результати. Методи реконструкцій мають тенденцію до розвитку: однозначні висновки про значення тих чи інших ознак поховального обряду замінюються складнішими розгалуженими системами. Вихідним пунктом соціальних реконструкцій є принцип, який уже став традиційним для археологів: це відповідність між соціальним статусом померлого члена соціуму та поховальним ритуалом, який застосовується для супрово-

дження небіжчика у потойбічний світ. Ще не так давно поховальний ритуал вважався символічним актом, спрямованим *виключно* на увіковічення соціального статусу померлого [2], тепер стало зрозуміло, наскільки поховальна обрядовість опосередкована міфологічними уявленнями давніх народів про потойбічний світ, що добре показано працею Д. С Раєвського та Є. В. Антонової стосовно «багатства» поховань [3]. Ці висновки стосуються так само і можливості реконструкції господарської діяльності (наприклад, визначення складу стада за остеологічними залишками) за поховальними пам'ятками [4]. Застереження відносно застосування поховальних пам'яток для реконструкцій існує, але конкретні принципи, які допомогли б відрізнити прояви міфологічних уявлень від соціальних ознак остаточно не розроблені. Таким чином визначення соціального статусу померлого здійснюється на основі обрахування трудових витрат, необхідних для зведення поховання та оцінки багатства супроводжувачого інвентарю. Між цими ознаками існує певна градація. Так, трудові витрати вважаються більш показовими, ніж інвентар [5].

Якщо конкретні процедури оцінки соціального розшарування розроблені дуже добре, то визначити рівень розвитку суспільства дещо складніше. Раніше визначення рівня розвитку суспільства вважалося головним завданням дослідження, і вирішувалося воно доволі просто - вважалося достатнім констатувати, що суспільство перебуває на стадії первіснообщинного ладу або на етапі його розпаду. Тепер цього недостатньо. Неможливість якнайточніше визначити рівень суспільного розвитку кожної конкретної спільноти є недоліком загальної теорії, а не археологічної практики. Так, О. М. Ричков зазначає, що необхідна розробка загальної класифікації соці-

альних організмів для кожного історичного періоду [6].

Завдання визначення рівня соціального розвитку суспільства залишається надзвичайно важливим. Проте не можна не помітити, що інтереси дослідників істотно змістилися на визначення конкретної соціальної структури давніх суспільств. Тепер реконструкції базуються не лише на загальній історичній теорії, що визначала, які саме страти мають бути у суспільстві; тобто не обмежуються констатуванням наявності носіїв влади, представників культу та простих общинників. Археологічні матеріали дають можливість виділити конкретнішу структуру з великою кількістю соціальних ролей.

Реконструкція соціального устрою конкретного суспільства давнини здійснюється із застосуванням етнографічних паралелей. Етнографічний матеріал дає величезне розмаїття принципів соціального устрою. Застосування тих або інших суспільних моделей для порівняння з досліджуваним суспільством обмежується тим, що порівнювані соціальні організми мають бути на приблизно однаковому рівні розвитку з тим самим господарсько-культурним типом. У роботах археологів використовується широкий спектр порівнянь, які варіюються як у часовому, так і в географічному плані: від Індії до Ісландії, від Шумеру до сучасних екзотичних народів.

Для дослідження соціальної структури широко використовується метод формалізовано-статистичного обчислення окремих ознак поховального ритуалу. Іноді використовується модель стандартного поховання та виокремлення «відхилень» від нього. Відхилення на думку дослідників пов'язані з певним соціальним статусом. Стандартна модель поховання була застосована С. В. Івановою для ямної культурно-історичної спільноти [7]. Значною мірою ідея «відхилень» від стандартного обряду є одним з основних положень роботи В. В. Циміданова про соціальну структуру зрубного суспільства [8].

Одним з перших етапів аналізу соціальної структури є виділення статево-вікової стратифікації давнього населення. В інтерпретації результатів цього виду дослідження відбулися значні зміни: статево-віковий поділ є не тільки першою ознакою наявності чи відсутності розвинутої соціальної стратифікації, він допомагає встановити конкретний статус окремих вікових груп та їхнє становище в суспільстві. Так С. В. Іванова виділила 6 вікових груп ямного населення, які відрізняються особливостями поховального ритуалу [9]. Особлива увага приділяється похованням дітей та підлітків. Якщо раніше поховання

дітей з ознаками підвищеного статусу сприймалися як наслідок спадковості соціального статусу, то зараз це пов'язують також з певними міфологічними уявленнями і тим становищем, яке могли займати діти у релігійній картині світу [10].

На даний момент існують комплексні дослідження для кожної з визначних культур степової території України доби бронзи: ямної, катакомбної, зрубної. Результатом реконструктивної роботи археологів стало створення різноманітних моделей давніх суспільств, які склалися з трьох або більше соціальних груп. Тричастинні структури були виділені Кузьміною [11], О. М. Ринковим та Н. Д. Довженко [12] для ямної культури та В. В. Отрощенко [13] - для зрубної спільноти. Складніші структури були виділені В. В. Генінгом: 5 груп ямного суспільства [14], 5 соціальних ролей для зрубного суспільства, які ускладнюються виділенням рангів та статусів у В. В. Циміданова [15]. Ще складнішу структуру реконструює С. Ж. Пустовалов, у якій різні етнічні масиви населення (племена інгульської катакомбної, донецької катакомбної та ямної культур, які на думку дослідника, тривалий час співіснують) займають власне становище в єдиному суспільстві, яке утворилося внаслідок воєнної експансії носіїв катакомбних культур і передбачає експлуатацію завойованого населення [16]. На сучасному етапі розвитку археологічного знання суспільства давніх народів може бути розчленоване на значну кількість стратів (у тому числі кілька категорій знаті, пересічного та залежного населення); виділяються кілька пов'язаних між собою моделей: статево-вікова, функціональна, потестарна [17].

Виділення окремих соціальних ролей у поєднанні з високими трудовими витратами часто пов'язується з наборами інвентарю, що їх маркуює. Так, головними ознаками категорії правителів вважаються візки та провусні сокири у носіїв ямної культурно-історичної спільноти [18], різні види жезлів - для зрубної [19]. Різновиди клейнодів навіть стали підставою для виділення кількох рівнів управлінської ієрархії [20]. Важливою ознакою поховального обряду носіїв влади був обряд моделювання обличчя за черепом, досліджений у ряді праць [21].

Особливо складним представляється виділення поховань служителів культу. Жрецькі поховання, на думку дослідників, можуть відрізнятися певними особливостями ритуалу та інвентарю. Набір з мідного ножа та шила, астрагалів, прикрас із зубів тварин вважаються ознаками, що визначають носіїв культових функцій у поховальному обряді ямної культурно-історичної

спільноти [22]. Дерев'яна чаша з бронзовими накладками, ритуальні площадки й кенотафи вважаються ознаками жрецьких поховань у зрубних племен [23], до цього додаються посудини з піктограмами й астрагали [24]. Окремі риси поховального ритуалу та характерні категорії інвентарю стають об'єктами для самостійних досліджень і використовуються як маркери соціального статусу похованого.

Поховання зі знаряддями праці, які допомагають відтворити технологічний процес якогось виробництва, вважаються ознаками поховань ремісників [25]. Існує думка про високий статус ремісників у суспільстві, пов'язаний з віднесенням цієї страти до культової сфери.

Для виявлення соціальної структури важливими вважаються колективні поховання. Вони частіше зустрічаються на катакомбних та ямних пам'ятках, ніж на зрубних. У розгляді даних поховань вчені відійшли від попередньої позиції

про необхідність визначення подібних поховань як поєднання основного і супроводжуючого поховання залежної особи. На сучасному етапі дослідження проблеми визнано, що подібні поховання можуть відображати різні соціальні явища. Вони можуть відображати сімейно-шлюбні відносини (поховані особи різного віку та різної статі), належність до різних етнічних груп (кістяки, що мають зрізну орієнтацією за сторонами світу) [26].

Дослідження останніх десятиліть у сфері соціальної структури мають певні здобутки. Завдяки дослідженням соціальної структури степові суспільства доби бронзи території України набули власного характеру і мають своє неповторне обличчя. Методи, які використовуються для реконструктивної роботи, мають тенденцію до розвитку та ускладнення: так, зв'язок між окремими рисами поховальних пам'яток інтерпретується неоднозначно з урахуванням багатьох факторів.

1. *Генинг В. Ф.* Из истории советской археологии 20-х годов // Теория и методы археологических исследований.- К.: Наукова думка, 1982.- С. 68-89.
2. *Генинг В. Ф.* Проблемы социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. е. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.-К.: Наукова думка, 1984.-С. 132.
3. *Антонова Е. В., Раевский Д. С.* «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.- К.: Наукова думка, 1984.- С. 153-169.
4. *Марковий В. И.* К вопросу о социально-экономической интерпретации древностей Кавказа // КСИА.- 1983.— № 176,-С. 3-8.
5. *Цимиданов В. В., Евгелевский А. В.* Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.- Донецк, 1993.- № 2,- С. 99-111.
6. *Ричков О. М.* Соціальний організм та оточуюче середовище (до питання про визначення поняття) // Сучасні проблеми археології,- К., 2003,- С. 196.
7. *Иванова С. В.* Социальная структура населения ямной культуры Северо-западного Причерноморья.- Одесса: Изд-во «Друк», 2001.- 244 с.
8. *Цимиданов В. В.* Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти за матеріалами поховальних пам'яток Східної України. Автореф. дис. канд. істор. наук.- К., 1997.- 26 с
9. *Иванова С. В.* О социальной позиции детей в ямном обществе (на материалах северо-западного Причерноморья) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму,- Запоріжжя, 2002,- Т. X,- С. 34-38.
10. Там само.- С. 35.
11. *Кузьмина Е. Е.* О некоторых археологических аспектах происхождения индо-иранцев // Переднеазиатский сборник,- М.: Наука, 1986,- С. 169-228.
12. *Довженко Н. Д., Рышков Н. А.* К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины,- К.: Наукова думка, 1988.— С. 27-40.
13. *Отрощенко В. В.* Погребения с жезлами у племен срубной общности // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.- Луганск, 1990.- С. 85-87.
14. *Генинг В. В.* О социальной структуре ямного населения Нижнего Поднепровья // Проблемы Первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Херсонского музея древностей. Октябрь 1990).- Херсон, 1990.-С. 44-46.
15. *Цимиданов В. В.* Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти за матеріалами поховальних пам'яток Східної України. Автореф. дис. канд. істор. наук.- К., 1997.- 26 с
16. *Пустовалов С. Ж.* Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.- К.: Наукова думка, 1992.- 151 с; Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья.- К., 1992.- 46 с.
17. *Иванова С. В.* О социальном устройстве ямного общества Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus.-2004.-№ 2.- С. 388.
18. *Иванова С. В.* Социальная структура населения ямной культуры Северо-западного Причерноморья,- Одесса: Изд-во «Друк», 2001,- 244 с.
19. *Отрощенко В. В.* Погребения с жезлами у племен срубной общности // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.- Луганск, 1990.— С. 85-87.
20. *Цимиданов В. В., Евгелевский А. В.* Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах,- Донецк, 1993,- № 2,- С. 99-111.
21. *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обряд моделирования лица по черепу у населения катакомбной общности. Духовная культура древнего населения Украины.- К., 1991.; *Пустовалов С. Ж.* Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum plus.- 1999.- № 2.- С. 222-255.
22. *Иванова С. В.* О социальном устройстве ямного общества Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus.- 2004.- № 2.- С. 399.
23. *Отрощенко В. В.* К проблеме выделения «жреческих»

- комплексов среди погребений срубной культурно-исторической общности // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Херсонского музея древностей. Октябрь 1990).- Херсон, 1990.-С. 72-73.
24. Цимиданов В. В., Евгелевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.- Донецк, 1993.- № 2.- С. 99-111.
25. Пустовалов С. Ж. Об общественном положении каткомбных мастеров-ремесленников // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.- Луганск, 1990.- С. 97-99.
26. Гей А. Н. О коллективных погребениях бронзового века в Причерноморье и Предкавказье // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции,- М., 2003.- Ч. 1.- С. 82-84.

S. Sorokina

**CONTEMPORARY TENDENCIES IN RECONSTRUCTION OF THE SOCIAL
STRUCTURE OF THE BRONZE AGE SOCIETIES ON THE TERRITORY
OF THE UKRAINIAN STEPPE**

The article is devoted to explorations made by the Ukrainian scientists in the last decades about the reconstruction of social structures in the ancient communities, which existed in the Ukrainian steppe during the Bronze Age. The base directions of reconstruction work are examined.